

М. М. МІКУЛІНА

ЧИ ЗАБЕЗПЕЧЕНИЙ ЗАХИСТ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ОСОБИ?

Аналізуються особливості поняття і форми захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів фізичної особи.

Ключові слова: особисті немайнові права фізичних осіб, захист прав, форми цивільно-правового захисту.

Анализируются особенности понятия и формы защиты субъективных гражданских прав и интересов физического лица.

Ключевые слова: личные неимущественные права физических лиц, защита прав, формы гражданско-правовой защиты.

The article examines the features of the concept and forms of protection of subjective civil rights and individual interests.

Key words: moral rights of individuals, protection of rights form civil protection.

Основною захисту суб'єктивних прав фізичних осіб є норми Конституції України. Так, ч. 2 ст. 8 гарантує захист конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України; ч. 4 ст. 13 покладає обов'язок на державу щодо забезпечення захисту прав усіх суб'єктів права власності та господарювання; ч. 4 ст. 42 визначає обов'язок щодо захисту прав споживачів тощо. Окремими нормами Конституція регламентує спеціальний захист особистих немайнових прав. Зокрема, відповідно до ч. 4 ст. 32 Основного Закону кожному гарантується захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації. Також у ч. 1 ст. 54 Конституції України гарантується захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Крім того, в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, Конституція забезпечує також і можливість обмежувати право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ч. 3 ст. 34).

Для реалізації наведених положень Конституція України визначає основних суб'єктів, на яких покладається обов'язок забезпечити захист прав та інтересів фізичних осіб. Відповідно до ст. 55 права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Крім того, вказується, що кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. У разі якщо всі національні засоби правового захисту використано, то Конституція гарантує право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Ураховуючи законодавчі норми та розмаїтість наукових поглядів на поняття охорони й захисту цивільних прав, розглянемо особливості цих понять і форми захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів фізичної особи.

Свого часу дослідженню охорони та захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів у матеріальному та процесуальному значенні присвятили свої роботи М. М. Малєїна, М. С. Малєїн, О. О. Красавчиков, В. П. Грибанов, Т. В. Дробишевська, В. О. Кузьменко, Л. В. Красицька, І. О. Дзера, К. О. Гориславський, Р. О. Стефанчук та ін.

У матеріальному праві немає єдності поглядів науковців щодо співвідношення суб'єктивного цивільного права й права на захист. Одна з позицій полягає у визнанні права на захист самостійним правом (однак відособлене суб'єктивне цивільне право, позбавлене захисного елемента, втрачає юридичні можливості його реалізації), інша – елементом суб'єктивного цивільного права (адже з моменту відкриття провадження у справі суб'єктивне матеріальне право на захист трансформується у суб'єктивне процесуальне право на захист згідно з процесуальними процедурами). Можемо констатувати, що першоосновою є суб'єктивне цивільне право, а право на захист є похідним і підтвердженням цього є норма ст. 15 ЦК України, відповідно до якої кожна особа має право на захист свого цивільного права, та п. 1 ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України¹, згідно з яким кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Підтримуємо тенденцію щодо визнання правової охорони поняттям, ширшим від поняття правового захисту. Підґрунтям правової охорони є принципи забезпечення непорушності та здійснення цивільних прав і заходи, спрямовані на попередження порушень цих прав. Водночас захисні норми спрямовані насамперед на відновлення порушеного права та усунення перешкод у його здійсненні шляхом вчинення певних дій. У цих нормах передбачається низка заходів, за допомогою яких потерпіла особа реалізує право на захист порушеного права чи інтересу. З цього випливає, що цивільно-правовий захист – це «система активних заходів, що застосовуються суб'єктом цивільного права (у нашому випадку – фізичною особою), спрямована на усунення порушень цивільного права чи інтересу, покладення виконання обов'язку щодо відновлення порушеного права на порушника»².

На нетотожність понять «охорона» і «захист» цивільних прав у цивільному законодавстві України зверталася увага у літературі³. Автори розглядають охорону в широкому значенні – як сукупність заходів, спрямованих на профілактику правопорушень суб'єктивних цивільних прав, а у разі їх порушення – як захист цих прав; і у вузькому – як вид діяльності, спрямованої на проведення профілактичних заходів щодо зміцнення правового стану носія суб'єктивного цивільного права, тобто охорона є сукупністю заходів, спрямованих на недопущення порушень суб'єктивного цивільного права.

Аргументацією щодо розуміння охорони як сукупності заходів, спрямованих на недопущення порушень суб'єктивного цивільного права, є те, що: по-перше, цивільне право має низку інститутів, окремо спрямованих на профілактику правопорушень суб'єктивних цивільних прав, а також низку інститутів, спрямованих на захист суб'єктивних цивільних прав; по-друге, проаналізувавши низку норм цивільного права щодо охорони суб'єктивних цивільних прав, можна дійти висновку, що охорона не містить у собі захисту суб'єктивних цивільних прав.

Право на захист слід розглядати у єдності його матеріального змісту та процесуальної форми. Ця єдність полягає в тому, що можливості матеріально-правового характеру, надані правоможній особі правом на захист, передбачають і можливості їх здійснення у певній, встановленій законом процесуальній формі у встановленому законом порядку. Власне, процесуальна форма, процесуальний порядок реалізації матеріально-правових вимог як форма життя матеріального права має і самостійне значення. Самостійність процесуальної форми полягає у тому, що: а) процесуальний порядок реалізації матеріально-правових вимог є особливим видом діяльності публічно-правового характеру, яка спрацьовує у разі реалізації матеріального права завдяки діяльності апарату державного примусу щодо правопорушника. Така діяльність регулюється спеціальним законодавством, що надає учасникам процесу особливих, процесуальних прав і обов'язків; б) у цій процесуальній формі втілюється реалізація і захист не тільки суб'єктивних матеріальних прав, а й інтересів особи; в) звернення особи з вимогою захисту до компетентних органів не зумовлене, як правило, обов'язковим попереднім доказуванням наявності самого матеріального цивільного права, також і факту його порушення чи оспорювання. Однак, урахувуючи зазначене, вважаємо, що, власне, порушення матеріального суб'єктивного права особи спричиняє виникнення матеріально-правової вимоги уповноваженої особи до правопорушника, яке утворює зміст права на позов лише у випадках, коли реалізація відповідно до закону може бути здійснена у позовній формі.

Можливість ефективного та своєчасного захисту суб'єктивного цивільного права, безсумнівно, пов'язана з моментом, коли особа – носій відповідного суб'єктивного права має можливість реалізувати своє повноваження щодо захисту такого права. Традиційно вважають, що таким моментом є момент порушення, невизнання або оспорювання цього права. Порушенням цивільного права⁴ є такий стан суб'єктивного права, при якому воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок якого суб'єктивне право зазнало зменшення або знищення. Невизнання суб'єктивного цивільного права полягає у пасивному запереченні наявності у особи суб'єктивного цивільного права, яке не завжди безпосередньо завдає шкоди суб'єктивному праву, але створює непевність у правовому статусі носія суб'єктивного права. Оспорювання суб'єктивного цивільного права відображає такий стан правовідносин, коли суб'єктивне цивільне право заперечується у юрисдикційному органі⁵.

Підтримуємо думку О. Р. Стефанчука, що перелік підстав, передбачених у ст. 15 ЦК України, є недостатньо повним. Аналізуючи чинне законодавство, можна дійти висновку, що підставами цивільно-правового захисту можуть стати ще принаймні такі підстави: а) зловживання правом (статті 12, 13 ЦК України), б) наявність небезпеки (ст. 282 ЦК України) та в) створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи (статті 1163–1165 ЦК України).

Формами цивільно-правового захисту є визначений порядок здійснення відповідних дій власне суб'єктами цивільного права, що спрямовані на відновлення порушеної (у нашому випадку) немайнової сфери законних прав та інтересів фізичної особи. У літературі позиціонуються такі точки зору щодо форм захисту суб'єктивних цивільних прав: 1) основою вважають процесуальний засіб захисту – позовну та непозовну форму захисту⁶; 2) форми захисту розподіляють залежно від суб'єкта та порядку здійснення ним захисту. І. Й. Пучковська⁷,

Т. В. Лісніча⁸ розрізняють юрисдикційну та неюрисдикційну форми захисту. У межах юрисдикційної форми захисту виділяють загальний (судовий) і спеціальний (адміністративний) порядок захисту порушених прав. Д. В. Горбась коментує такі форми захисту, як захист суб'єктивного цивільного права безпосередньо носієм порушеного права та уповноваженими державними органами чи посадовими особами⁹. Н. О. Давидова дійшла висновку щодо таких форм захисту порушеного права і охоронюваного законом інтересу, як судова, адміністративна і неюрисдикційна¹⁰. В. І. Бобрик, урахувавши особливості особистих немайнових прав, спрямованих на охорону особистого життя, а також способів неправомірних втручань в особисте життя і характер завданої ними шкоди, формами захисту називає судову, третейську, адміністративну та самозахист¹¹. Слушною з цього приводу є думка В. П. Грибанова, що розмежування форм захисту права залежить: «по-перше, від з'ясування характеру матеріально-правових вимог, що розглядаються; по-друге, від з'ясування особливостей і характеру компетенції органу, що розглядає цю вимогу; по-третє, від з'ясування специфічних особливостей порядку розгляду спору»¹².

Підтримуємо позицію тих науковців, які вважають формами захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів фізичної особи – юрисдикційну та неюрисдикційну. При цьому порядок захисту порушених або оспорюваних суб'єктивних цивільних прав та інтересів, який здійснюється уповноваженими на те державними органами, належить до юрисдикційної форми захисту, а самозахист – до неюрисдикційної. Юрисдикційні форми захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб полягають у вчиненні відповідних дій у межах визначеної законодавством компетенції судом, органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим, органом місцевого самоврядування, нотаріусом. Ця форма захисту реалізується загальним і спеціальним порядком захисту порушених прав. За загальним порядком захист цивільних прав і охоронюваних законом інтересів фізичної особи здійснюється у судовому порядку. Спеціальним порядком, тобто адміністративним, є захист, що здійснюється через звернення до вищого органу чи посадової особи у випадках, передбачених законом. Відповідно до ст. 17 Цивільного кодексу України такий захист здійснюється органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим і органом місцевого самоврядування. Спеціальний порядок захисту може полягати в оскарженні дій та актів державних органів до вищих від названих органів виконавчої влади або у прийнятті державними органами, що мають відповідні повноваження, рішень з використанням способів захисту цивільних прав, передбачених ст. 16 ЦК України, дотримуючись процедури, встановленої нормативними актами. Ще зауважимо, що адміністративний порядок захисту цивільних прав фізичної особи застосовується тільки у випадках, передбачених законом, і рішення, прийняте в адміністративному порядку, може бути оскаржене в суді (ч. 2 ст. 17 ЦК України). Самозахист як неюрисдикційна форма захисту полягає у застосуванні фізичною особою засобів протидії, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

При захисті особистих немайнових прав фізичних осіб можуть застосовуватися всі названі форми захисту, проте переважає судова. Та, на нашу думку, по-перше, урахувавши те, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ч. 4 ст. 55 Конституції України) при захисті особистих немайнових прав фізична

особа насамперед обере самозахист. По-друге, цій формі захисту буде віддана перевага й тому, що фізична особа захищатиме свої блага, опосередковані найбільш важливими для кожної людини сферами життєдіяльності. Також слід брати до уваги психічні реакції людини, зумовлені інстинктом самозбереження, тобто реагування (активне, адекватне та своєчасне) на неправомірні дії щодо неї.

У цивілістичній доктрині самозахист цивільних прав зазвичай пов'язувався з необхідною обороною і крайньою необхідністю. Необхідна оборона трансформувалася у ч. 1 ст. 1169 ЦК України, згідно з якою шкода, завдана особою при здійсненні нею прав на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодується. Звідси випливає, що необхідна оборона є лише одним із виявів самозахисту, перевищення якої може визначатися і нормами ЦК України, і нормами Кримінального кодексу України.

Самозахистом згідно з ч. 2 п. 1 ст. 19 є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Самозахист представлений¹³ у двох значеннях: у вузькому – вчинення правоможною особою не заборонених законом фактичних дій, спрямованих на ненастання, зменшення негативних наслідків такого порушення; у широкому – вчинення особою фактичних та юридичних дій. Визначальним при цьому є відповідність способів захисту: а) змісту порушеного права; б) характеру дій, якими воно порушено; в) наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Способом самозахисту вважається порядок здійснення протидії протиправним діям або бездіяльності правопорушника, закріпленій актами цивільного законодавства або не визначений нормативно, який підлягає застосуванню особою відповідно до закріплених законодавством умов правомірності здійснення права на самозахист без звернення до відповідних юрисдикційних органів. Певний спосіб самозахисту особа обирає самостійно, маючи на меті протидіяти порушенню належних їй або іншій особі суб'єктивних цивільних прав та інтересів, які в цей момент уже порушені чи наявною є загроза їх порушення в майбутньому.

Правом на самозахист вважається «юридично визначена можливість застосування особою у випадку порушення суб'єктивних цивільних прав і інтересів, належних їй або іншій особі, засобів протидії протиправним діям або бездіяльності правопорушника, які не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства і спрямовані на забезпечення реалізації дозволеної можливої поведінки управомоченої особи, припинення правопорушення і відновлення порушеної майнової і немайнової сфери»¹⁴.

Отже, основу правової охорони складають принципи забезпечення непорушності та здійснення цивільних прав і заходи, спрямовані на попередження порушень цих прав, та водночас захисні норми, спрямовані насамперед на відновлення порушеного права та усунення перешкод у його здійсненні шляхом вчинення певних дій особою, яка їх зазнала.

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. – Т. 1 / За відповід. ред. О.В.Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С.35.
3. Цивільне право України. Загальна частина: Підруч. / За ред. І.А.Бірюкова, Ю.О.Заїки. – К.: КНТ, 2008. – С. 224-229.
4. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві України: Дисс. ... доктора юрид. наук. – К., 2007. – С. 115.
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. Т. 1 / За відповід. ред. О.В.Дзери. – К.: Юрінком

Інтер, 2005. – С. 36. **6.** *Добровольский А. А.* Исковая форма защиты права. – М.: Изд-во МГУ, 1965. – С. 42. **7.** *Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / В.І.Борисова, Л.М.Баранова, І.В.Жилінкова та ін. / За заг. ред. В.І.Борисової, І.В.Спасибо-Фатєєвої, В.Л.Яроцького.* – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – С. 262-267. **8.** *Лісніча Т.В.* Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2007. – С.12. **9.** *Цивільне право України. Загальна частина: Підруч. / За ред. І.А.Бірюкова, Ю.О.Заїки.* – К.: КНТ, 2008. – С. 225. **10.** *Давидова Н.О.* Цивільно-правова охорона особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її природне існування: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Н.О.Давидова. – К., 2005. – С.11. **11.** *Бобрик В.І.* Цивільно-правова охорона особистого життя фізичних осіб: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2004. – С.15. **12.** *Грибанов В.П.* Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М.: Российское право, 1992. – С. 100. **13.** *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. – Т. 1 / За відповід. ред. О.В.Дзери.* – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 45. **14.** *Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / В.І.Борисова, Л.М.Баранова, І.В.Жилінкова та ін.; За заг. ред. В.І.Борисової, І.В.Спасибо-Фатєєвої, В.Л.Яроцького.* – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – С.265.